

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
בית הספר להיסטוריה

לשון, מרחב ועדות: יהדות ליטא מספרת את השואה

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה
מאת חנה פולין-גלאי

בהנחיית פרופ' יגאל חלפין
ופרופ' דוד רוסקיס

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב
מאי 2014

המפעל הנרחב של תיעוד עדויות השואה, כפי שהוא מתבצע בארבעת העשורים האחרונים מטעם גופים ומוסדות שונים, זכה כבר למעמד של התרחשות היסטורית בפני עצמו: מאמץ בהיקף חסר תקדים בהיקפו להנציח ולשמר זיכרונות של מעשי זוועה המוניים. היבט שלא זכה עדיין להתייחסות הוא האופן שבו מפעלי עדות אלו ביצעו פעולה רדיקלית של תרגום תרבותי גלובלי: "קרן השואה" (The Shoah Foundation Institute) לבדה רשמה והקליטה עדויות ב-56 ארצות שונות וב-36 שפות שונות, שהביאו לידי ביטוי תפישות מוגדרות, אמריקאיות במקורן, בדבר השואה והשפעתה על היחיד. עבודת הדוקטורט שלי בוחנת מה קורה למפעל העדויות ולרשת הרעיונית שעליה הוא נשען, בתוך הקשרים גיאוגרפיים ולשוניים שונים. בראיה השוואתית, העדויות חושפות הבדלים משמעותיים באופן שבו אנשים מעניקים משמעות לשואה, בהתאמה למושגים הנורמטיביים ולאמצעי ההבעה הנתונים לרשותם.

כמקרה מבחן, אני משווה את האופן שבו ניצולי שואה מליטא מעידים בשלושה הקשרים עכשוויים שונים – בצפון אמריקה, בישראל ובליטא של היום; באנגלית, בעברית וביידיש. השוואה משולשת זו, מעבירה את המחקר אל מעבר לבינאריות של ניתוח המעמיד מזרח מול מערב, קולקטיביות יהודית מול אינטגרציה של הפרט, שפות מיעוט מול שפות הרוב. אני מנתחת את עדויותיהם של ניצולים שנולדו לפני שנת 1935 באזורים הכלולים בגבולות של ליטא של היום. בהגדרה "ניצול" אני כוללת כל יהודי שהיה בליטא לפחות עד הפלישה הגרמנית ביוני 1941. הפרמטרים שלי, לפיכך, מכילים סיפורים שלא זכו בדרך כלל להתייחסות, של אותם יהודים הליטאים שברחו לברית המועצות הלא כבושה בימיה הראשונים של המלחמה – אותם יהודים המכונים לרוב "מפונים".

אני שואבת עדויות מארבעה מקורות שונים: (1) קבוצה של 46 עדויות שמע שהקלטתי בליטא בשנים 2004-2005. עדויות אלה נמסרו ביידיש בבתי העדים; (2) ארכיון פורטנוף לעדויות שואה של אוניברסיטת ייל (Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies), שהחל במלאכת איסוף העדויות בשנת 1979 ומכיל כעת 4,400 עדויות. רוב העדויות הוקלטו בצפון אמריקה בשפה האנגלית, וחלקן הוקלטו בישראל, בדרום אמריקה ובאירופה; (3) אוסף עדויות הקרן להיסטוריה חזותית של השואה באוניברסיטת דרום קליפורניה (USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education), הכולל 52,000 עדויות מ-56 מדינות שונות ב-36 שפות שונות.

עדויות מאוסף זה נאספו החל משנת 1994 ועד היום, אף שרוב העדויות מניצולים יהודיים נגבו עד 1999. 4) פרויקט איסוף העדויות בווידאו של יד ושם, שהחל בשנת 1989 באולפן בקמפוס יד ושם ועד לשנת 1994 הקליט 650 עדויות. פרויקט התיעוד נותר פעיל עד היום, והאוסף מונה מעל 9,000 עדויות. קיימים הבדלים חשובים בין אוספים אלה, בעיקר קנה המידה של הפרויקט, שיטת התשאול, וטכנולוגיית התיעוד המיושמת. עם זאת, לדעתי העדויות שנתקבלו בכל ארבעת פרויקטים אלה דומות מספיק במבנה שלהן ובמטרתן כדי לשמש מצע להשוואה תקפה.

המטרה המתודולוגית של הפרויקט שלי היא לחקור את הקשר שבין הבנה אישית להבנה היסטורית. לשם כך, אני בוחנת את העדויות בעיקר באמצעות קריאה צמודה של הטקסטים, המתבססת על גישות מתחומי הספרות, האתנוגרפיה וההיסטוריה התרבותית. עבודותיו של אלסנדרו פורטלי, היסטוריון בתחום ההיסטוריה שבעל פה וחוקר ספרות, משמשות מודל חשוב בניתוח העדויות. אני גם לומדת מרעיון "המדומיין החברתי (social imaginary)" של צ'רלס טיילור כדרך להגדיר את המנגנון הרעיוני שמאפשר לאנשים לספר את הזכרון לאחרים.

עדויות מפי יהודים ליטאים מהוות מקור מתאים במיוחד להבנת תהליך העדות. ראשית, היהודים הליטאים חיו בקהילות אוטונומיות יחסית בין שתי מלחמות העולם, בניגוד לאוכלוסיות יהודיות שנטמעו יותר באוכלוסייה הכללית. האוטונומיה היחסית של היהודים הליטאים לפני מלחמת העולם השנייה מאפשרת לי לבחון את חותם התרבות היהודית על עדויות השואה. יתר על כן, השואה בליטא בוצעה באופן מהיר ונמרץ להחריד – הן מבחינה כרונולוגית והן מבחינה גיאוגרפית. מבחינת המיקום, השמדת יהדות ליטא התרחשה בעיקר בסביבת בתיהם של הקורבנות ובטווח ראייתם של שכניהם הלא-יהודים. לכן, ליטא מופיעה בעדויות כן כמקום של ילדות ונערות וכן כזירת הפשע. מטען מיוחד זה שליטא נושאת הופכת את שאלת המקום – אחד המוקדים של הפרויקט – למשמעותי במיוחד.

יותר מכך: ניצולים יהודים ליטאיים שעדויותיהן קיימות חיים במגוון מעניין של הקשרים עכשוויים, כולל ניצולים שנשארו לגור בליטא למשל עשורים אחרי המלחמה, ואפילו עד ימינו.

פרק 1 בוחן את הליך גביית העדות בכל אחד מההקשרים, תוך גישה אל עדות כסצנה חברתית יותר מאשר מונולוג מבודד. בהתחשב בהשפעה שיש לארגון ולמראיין הספציפיים האחראים על תהליך גביית העדות, ניתוח זה חושף גם שיקולים קונטקסטואליים בעלי משקל רב בתהליך. השיחה המצולמת בין המראיין והעד היא למעשה רק חלק קטן משיחה מתמשכת בין העד לסביבתו התרבותית.

הפרק משרטט את הפרמטרים המושגיים המנחים את המשתתפים בכל אחד משלושת ההקשרים התרבותיים, ומציע למיין אותם לשלושה ז'אנרים נבדלים של עדויות: (1) עדות חוויתית-אלגורית בקבוצת העדויות האמריקאיות בשפה האנגלית, (2) עדות קהילתית-מונומנטלית בקבוצת העדויות הישראליות בשפה העברית, (3) ועדות קולקטיבית-פורנזית (משפטית, מרשיעה) התואמת את קבוצת העדויות הליטאיות בשפת היידיש. מכיוון שכללי הז'אנרים הללו נותרים בלתי נראים כל עוד יש הסכמה על יישומם, נוכחותם נעשית ברורה כאשר המשתתפים מגיעים לידי קונפליקט. אף שהם נדירים, רגעים כאלה של עימותים חריפים מכילים תובנות. הם מאלצים את המשתתפים לבטא במפורש את ציפיותיהם מהתהליך, ושמים במבחן את ההנחות האתיות וההיסטוריות שלהם.

פרק 2 בוחן את האופן שבו העדים מגדירים השתייכות חברתית לפני השואה, במהלכה ולאחריה. הגישה הרווחת לנושא המשפחה בשואה מבוססת על פרדיגמה טיפולית, אשר מדגישה את הקשר הורה-ילד ואת העברתה של טראומת השואה מדור לדור. פרדיגמה זו יעילה ומתאימה ביותר כאשר לומדים את קורפוס העדויות האמריקאיות בשפה האנגלית. עדויות אלה מתמקדות במשפחה הגרעינית ובדינמיקה הרגשית שלה כבמה המרכזית בתהליך השיקום וההתאוששות מהמשבר. עדים דוברי עברית ויידיש, לעומת זאת, מיישמים תפישות אחרות של שייכות, וממקמים את עצמם ואת קרובי משפחתם על רצף חברתי רחב יותר. עדויות משני קורפוסים אלה מציגות שתי וריאציות שונות של "הגוף הפוליטי היהודי", מונח השאול מכתביו של דן מירון על הספרות העברית והיידיש של המאה ה-19 והמאה ה-20. בקורפוס העדויות הליטאיות בשפה היידיש, הגיבור הקולקטיבי מופיע כפולאידי, מוגדר באופן לא פורמלי. המשפחה היא חלק מרשת רחבה יותר, שאותה אני מכנה ביידיש "אייגענע", כלומר "משלנו". העדים מסתמכים על נורמות ו"ידע מקומי" מהתקופה שקדמה למלחמה כדי לסמן את הגבולות המשתנים של קבוצה זו. בקורפוס הישראלי-עברי, העדים מתארים גוף יהודי רשמי, המוגדר על ידי אידיאלים לאומיים מודרניים, ולא על ידי מוסכמות מקומיות. על פי העדויות הישראליות, פעילות פוליטית וחזון לעתיד הם אלה שצריכים לחבר את הקולקטיב היהודי, ולא המקריות שבהשתייכות גיאוגרפית, אתנית או מקצועית.

בדיוק כפי שהעדויות שונות זו מזו באופן שבו העדים מייצגים הסולידריות החברתית, כך הן גם שונות באופן שבו הן מתארות את הדחייה חברתית ואת התוקפנים, נושא של **פרק 3**. בקורפוס הליטאי-יידי, זיהוי הגורם האשם בולט במיוחד. העדים מתייחסים באופן פורנזי לסוגיית ביצוע הפשע, בניסיון להטיל אשמה על יחידים או להוכיח את חפותם של אחרים באמצעות ראיות מוצקות. חקירה

פורנזית זו מגיעה לשיאה במיוחד בתחילת עדויותיהם, בהזכרם בשלבים הראשונים של מעשי האלימות המקומיים. מוצא, בריתות פוליטיות ודינמיקה מקומית יוצרים את המרקם של האשמות אלה. עדויות אלה משופעות בסצנות שבהן הקורבנות והתוקפים מתקשרים זה עם זה כשני סובייקטים נושאי שמות ומוכרים המסוגלים לתקשר ישירות. פרספקטיבה פורנזית ואינטימית זו של עדות משאירה מקום מועט יחסית למחוללי הפשע הגרמנים.

לעומת זאת, העדויות אמריקאיות בשפה האנגלית אינן מיועדות להאשים אנשים, אלא מבקשות לתאר משבר ערכי חמור המשותף לכל תופעת הרדיפה בשואה. מבחינת העדים, האופן שבו משבר זה מתרגם לפעולה אנושית הוא המוחשי ביותר כשמדובר על הרדיפה במחנות הריכוז. עדויות אלה כוללות סצנות הממחזות את האופן שבו רוע משתלט על האינטראקציה האנושית והופך את התקשורת בין אנשים לבלתי אפשרית. על אף שפע האפשרויות הקיימות לתיאור צורה זו של אלימות חסרת פנים, העדויות האמריקאיות נוטות לתאר את נושא האלימות המקומית והאישית באופן פחות מפורט, ובעיקר כהקדמה למה שיבוא במחנות, או כביטוי נוסף למשבר ערכים רחב יותר.

בעדויות הישראליות, תיאורי הפשעים כוללים לעתים קרובות הערכה של הגוף הפוליטי היהודי ותגובתו לפשע. העדים בקורפוס הישראלי-עברי אינם מושקעים בתיאור של הליטאים או הגרמנים כשלעצמם, וכמו כן רק לעתים נדירות מרחיבים על תחושת חוסר האונים. במקום זאת, הם שמים דגש על האסטרטגיה של התוקף – על הבחנה בשיטה המנחה את התוקפנות וקביעת הערכה לגביה. כמו גם בנוגע לנושאים אחרים בקורפוס זה, העדים מדגישים עד כמה פשעי השואה הם כעת מושא של ידע משותף, שכבר לא דורש הוכחה או ראייה פורנזית.

בפרק 4, אני עוברת מתיאור פרופיל האנשים לנושאי שפה ומקום כפי שהם מופיעים כחלק מהעדות. ראשית, אני בוחנת את המשקל הסמלי שיש לשפת היידיש בכל שלוש קבוצות העדויות. צליל השפה העברית וצליל השפה האנגלית—כביטויים לשוניים לחיים חדשים, לארגון מחדש, בעצמם מנחים את הכיוון הטלאולוגי בסיפור, וחושפים את סוף הסיפור שבו ימצא הניצול זהות חדשה בחברה חדשה – ובשפה חדשה. בשני הקשרי שפות אלה, היידיש מסמלת את העבר, את זהותו של העד לפני השואה או במהלכה. יידיש עשויה להופיע כצל המסתנן לשפת העדות או כהד המהדהד בה. מבטא, חלקי מילים והתבטאויות אחרות המצביעים על חדירת היידיש לשפת העדות יוצרים את הרושם שקיימת שפת מקור, אוצר מילים חלופי לסיפור העדות. בעדויות שואה הניתנות בעל פה, הד זה של שפת היידיש בולט במיוחד, שכן מבטא ודפוס דיבור מודגשים במדיום זה. מלבד הופעות

צורניות אלה של שפת היידיש, העדים גם מדברים על השפה עצמה, מספרים את סיפור חייה ומותה של שפת היידיש כחלק מעדויותיהם.

המשך הפרק מתמודד עם שאלת ה"יידיש" ביידיש, על ידי בחינת שכבות וייצוגים שונים של יידיש בעדויות שנמסרו בשפה זו. אם בעדויות בעברית ובאנגלית, יידיש מגלמת את העבר שקדם לשואה, בקורפוס העדויות ביידיש, העדים חושפים קשר רציף יותר לשפה. אני טוענת כי פניה השונים של שפת היידיש בעדויות השואה חושפים את הקשר ההדוק בין התפוררות חברתית, הבנה עצמית ושפה.

פרק 5 בוחן את האופן שבו עדים מעניקים משמעות למקומות שבהם שהו – ליטא, מחנות ריכוז,

אמריקה וישראל. הן בקבוצת העדויות הישראליות והן בקבוצת העדויות האמריקאיות, התנועה במרחב הגאוגרפי מגלמת התקדמות. בקבוצת העדויות הישראליות בפרט, העדים מבטאים כיוונויות גאוגרפיות, של תנועה מבית נחות לבית מועדף, מליטא – אתר חניה חולף לחיים יהודיים, לישראל, "ה-ארץ", מקום של שייכות מונומנטאלית. עם זאת, תבנית זו אינה מתממשת באופן חלק וחסר הפרעות. העדות מגוללת מקטעים מסוימים בחוויית השואה שבהם הם איבדו שליטה על המרחב. תחושת חוסר אונים ואובדן אוריינטציה גאוגרפית שזורים בסצנות הללו. בצאתם לאחר המלחמה מאתרים אלו שעברו הזרה, הניצולים משתמשים בגאוגרפיה כדי לחשוב מחדש את נתיב חייהם ואחר כך לשוב, גם אם באופן פגום, לנתיב הגיאוגרפי-פוליטי הקבוע.

בקבוצת העדויות האמריקאיות באנגלית, הנוף מתפקד בעיקר כתפאורת רקע לסצנה אישית, שלעיתים קרובות משקפת את ההתרחשות הפנימית. אנו יכולים לראות באופן בהיר הרבה יותר את המפה המנטלית או הנפשית מאשר את המפה הפוליטית; מחנות וגטאות מערערים את עולמם הפנימי של הדוברים. לאחר המלחמה, ליטא היא בעיקר בבחינת תעלומה, היעדר – אך לא ביטוי מוחשי של הרוע, כפי שעולה מהעדויות הישראליות. בעוד שהעדים הישראלים מתייחסים לגולה כאל הקוטב הנגדי של קהילת השתייכות שמתוכה הם מדברים, העדים האמריקאים אינם משתמשים בליטא כנקודה תמידית של הגדרה מתוך ניגוד. בהיותה "כור היתוך", אמריקה מספחת לתוכה את כל נופי העבר.

המשוואה בין התנועה הגאוגרפית להתקדמות על ציר הזמן מתערערת בעדויות מליטא, שבהן נוף העבר ונוף ההווה חופפים. למקומות הזכורים מהתקופה שקדמה למלחמה ומתקופת המלחמה עצמה, עדיין יש משמעות ולכן העדים יכולים להשתמש בהם כדי להסביר את עובדות הבסיס של

סיפורם. בקבוצת עדויות זו, יש סיכוי גדול יותר שפרטי מקומות ישמשו את העד לתיאור סיפורו ויצוינו ככלי להתמצאות בו. להשמיע את שמות הרחובות והאתרים בערי ליטא גם מאפשר לעדים להצהיר בעלות על המדינה, גם אם מקומם הוא בשוליים. חשוב לציין כי תיאור מקום זה לא מושג באמצעות סיפור חוויתי – כמו בגישת ה"קח אותי לשם" המצויה בעדויות האמריקאיות בשפה האנגלית או באמצעות השימוש במיפוי טלאולוגי כמו בעדויות הישראליות. במקום זאת, העדים הליטאים דוברי היידיש מעניקים משמעות ל"מקומות קטנים" באמצעות שימוש בידע מקומי. כמו הקבוצות האחרות, גם העדים בליטא זוכרים את מחנות הריכוז כ"א-מקומות". אבל במקום להעלות את המחנות לדרגה של אתרי חושך קדושים או מונומנטליים, העדים מפשיטים את רעיון המחנות מקדושתו ומתארים אותם כמבני בטון פיזיים מכוערים. לבסוף, ההתאוששות שלאחר המלחמה כרוכה בשיקום המוכר, ולא הגירה והתאקלמות.

נקודות שוני אלו סובבות כולן סביב נושא מרכזי אחד: האם השואה כתבה מחדש את הגדרות ההזדהות היהודית והקיום המוסרי? באופנים שונים, הן קבוצת העדויות הישראליות והן קבוצת העדויות האמריקאיות מקבילות לנרטיב של קונברסיו (המרה), שבמסגרתו מתחיל את חייו אדם אחד ומסיים אותם אדם אחר. סיפורים כאלה של טרנספורמציה אישית כפויה מופיעים כסימפטום למהפכה ערכית קולקטיבית גדולה יותר. עדויות מליטא, לעומת זאת, קוראות תיגר על הרעיון של השואה כ"מהפך ערכי". העדים שואלים נורמות מהתקופה שקדמה למלחמה כדי שישמשו מסגרת לסיפור הסבל וההישרדות שלהם. בכך עדים אלה משבצים את השואה בתפיסה היסטורית בלתי מוצקה – תפיסה שבה היומימי והקטסטרופלי מופיעים לסירוגין ומתמזגים זה בזה. נרטיב נגדי זה חושף את הכלים הקונספטואליים שלרוב מעצבים את תפיסותינו על השואה ועל השינוי החברתי היהודי.

